

ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ *)

Իր աշխարհագրական-պատմական դիրքի շնորհիւ հայ կեանքը կրե՛ք չի կարողացել կանօնաւոր, անընդհատ, յաջորդական զարգացման պրոցեսով ընթանալ. այդ պատճառով էլ նրա մէջ որոշ խաւիրում տիրող գաղափարները յաճախ արգասիք չեն եղել ժողովրդի տնտեսական զարգացման ստեղծած պայմաններին, այլ դրսից ներմուծուած, արուեստական գունաւորման բնոյթ են կրել: Դրսի աշխարհի հետ շփուող հայութեան մի չնչին շերտը կտրուած բուն ժողովրդից ենթարկուել է դրսի ազդեցութիւնների և մի բան, որ օտար երկրում արդիւնք է եղել այնտեղի տնտեսական զարգացման ֆազին, փոխադրուել է «ինտելիգենտ» հայ գաղափարախօսների կողմից և արուեստական կերպով փաթաթուել մեր իրականութեան, որի հողը բոլորովին նախապատրաստուած չի եղել այդ օտարեկրեայ իդէօլոգիական սերմերը աճեցնելու համար:

Պօսենք աւելի կոնկրետ կերպով: «Նացիօնալիզմը», օրինակ, եւրոպական բուրժուական կարգերի տնտեսական պայմանների արդիւնք է. իսկ մեր հայկական իրականութեան մէջ խոշոր բուրժուազիան իր դասակարգային տեսակէտներով բռնաւ շահագրգռուած չէր նացիօնալիզմի զարգացմամբ մեղանում. ի՞նչ կարող էր տալ մի ուտոպիստական չնչին ռազգային ինքնավարութիւն» արդիւնաբերութեան և առևտուրի զարգացման համար: Ոչինչ: Ընդհակառակը այդ բուրժուազիայի շահերը պահանջում էին, եթէ անիրագործելի էր բուրժուական ազատութիւնը, գէթ՝ խաղաղ օրինակարդի յարատեւութիւնն ամեն տեղ:

Ռուսահայ բուրժուազիային ձեռնտու էր որ Ռուսաստանը

*) Տես «Մուրճ» № № 4-5, 6 և 7, Մեր աշխատակից պ. Անկախը ներողութիւն է խնդրում իր ընթերցողներից որ անկարող եղաւ «Մուրճի» № № 8 և 9 ում տալ իր յօդուածների շարունակութիւնը: Նա ստիպուած էր կատարած Տօրկվեմադաների դէմ այլ ձևով կռիւ մղել և կարողացաւ միայն «Մշակում» այդ առիթով մի ֆելիէտօն գետեղել («Մեր աղբաւնց մասին», № 169):

տիրէ Թիւրքաց Հայաստանին: Իսկ Թիւրքահայ խոշոր բուժուա-
ղիան, կենտրոնացած լինելով Պոլսում, Զմիւռնիայում և առհա-
սարակ Թիւրքաց Հայաստանից դուրս, շահ չունէր ուսում պետու-
թեան այդ ձևի առաջխաղացութեան մէջ անգամ. նա կը ցան-
կանար որ օսմանեան բեժիմը շարունակի իր բարեացակամ
վերաբերմունքը դէպի իր հաւատարիմ հպատակ և կանոնաւոր
տուրք վճարող հոյ վաճառականութիւնը: Եւ պէտք է խոստո-
վանուել որ խոշոր բուժուաղիան միշտ հակառակ է եղել հայ
նացիօնալիստների «յեղափոխական» շարժումներին, ուստի մի-
այն ահաբեկումների միջոցով նրանք բաց են արել իրանց քսա-
կը «սուրբ գործի» համար: Եթէ եւրոպական իրականութեան
մէջ «նացիօնալիզմը» խոշոր բուժուաղիայի իդէօլոգիա է, այդ
դեռ չի նշանակում որ նոյնն էլ հայկական իրականութեան մէջ
էր: Մեր «ինտելիգենցիան» կըթուելով եւրոպական բուժուա-
կան դպրոցներում բնականաբար վարակում էր այնտեղի իդէ-
օլոգիաներով և աշխատում էր իր հայրենիքում ներմուծել
ստացովի գաղափարները այնպէս, ինչպէս անում էին մեր միջ-
նադարեան վարդապետները վերադառնալով Աթէնքից կամ Ա-
լէքսանդրիայից, տարածելով քրիստոնէական սխոլաստիկան և
այլանդակ դոգմաները: Այդպիսով ասգային նացիօնալիզմը մեր
ինտելիգենցիայի՝ «ազգային գործերով» զբաղուող վարժապետ-
ների, վարդապետների, պրոֆեսորի խաւելում աճած մի գաղա-
փար էր, որից ոչ բուն ժողովուրդը որևէ շահ ունէր, ոչ էլ
բուժուաղիան: Այդ «ինտելիգենտ» խաւի շահերն էին միայն
կապուած ազգասիրութեան հետ: Եւ ահա զբականութեան, ե-
կեղեցու, թատրոնի և դպրոցի միջոցով այդ «ինտելիգենտ» խա-
ւը սկսեց թունաւորել մեր կեանքը նացիօնալիզմով, զարգաց-
նել նոր սերնդի մէջ հայրենասիրական զգացմունքը ի հաշիւ
առողջ մտածողութեան և դրական գիտութեան:

Եթէ ուզենանք տնտեսական հիմքեր գտնել հայ «ինտե-
լիգենցիայի» ազգասիրական ձգտման մէջ այդ աւելի շուտ մեզ
կ'աջողուի, քան նոյնը անել բուժուաղիայի մէջ:

Quae volumus credimus libenter, ասում է լատինական ա-
ռածը, այսինքն՝ ինչ որ ուզում ենք յոր լինի նրան ուրախու-
թեամբ հաւատում ենք: Հայ ինտելիգենցիային ցանկալի էր ու-
նենալ ազատ, ինքնավար Հայաստան, ուր գործադրէր ազատօրէն
իր ազգասիրական եռանդը, ուր պաշտօններ ստանար և այլն:
Այդ «ինքնավարութիւնը» ձեռնտու կը լինէր միայն «ազգասէր»
ինտելիգենտներին և գուցէ նաև մանր-բուժուաղիային, եթէ
միայն այս վերջինս հաւատար ինտելիգենտ ազգասէրների և
նրանց իդէօլոգիայից վարակուած «երիտասարդութեան» մի-

րաժներին: Բայց նա իր առողջ դատողութեամբ դժուար էր համոզուում այդ ծրագրերի իրագործման, ուստի նրան էլ զօռով, սպառնալիքներով էին ստիպում «յարել շարժման»: Այդ իրական պայմանների շնորհիւ է որ երբէք հայ յեղափոխական «շարժումը» ժողովրդական ըմբոստացման ընդթ չկրեց, այլ միշտ արուեստական խմբակային ընկույթներ, դրուած, սարքած ցոյցերի ընաւորութիւն ստացաւ: Դա «խնտելիզմն» երիտասարդների նմանողական էքսպերիմենտներ էին: Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը միայն ոյժ տուաւ ինտելիգենտ խաւի նացիօնալիստական յոյսերին, և հաւատալով այդ յօդուածի խոստումներին հայ ազգի ինքնակոչ «ներկայացուցիչները» սկսեցին իրանց պահել այնպէս, որ կարծես արդէն մի պոռն-ձին քաղաքական մարմին լինէր հայ ազգը: Անաշոյ պատե-րազմից յետոյ Թիւրքիայի ցոյց տուած զինող և մեղմ վերաբերմունքը «հայ ազգը» այնպէս մեկնեց թէ իրանից արդէն վախճնում են, և իր յոխորտանքը հասցրեց անմտութեան: Ազգային ըմբոստիզմին աւելացաւ յեղափոխական ըմբանտիզմը:

Թէ ազգային ըմբանտիզմը ինչպէս էր օրէցօր յոխորտանում և վարակում իր թոյնով նաև գաւառները—այդ երեւում է այն ճառերից, որ արտասանւում էին Ազգային ժողովում և այն յօդուածներից որ տպւում էին այն ժամանակ ցենզուրական ազատութիւն վայելող մամուլի մէջ: Թիւրք կառավարութիւնը առ ժամանակ *carte blanche* էր տուել հայ ազգասէրներին և նրանք ամեն մի քայլում ընդգծում էին իրանց ազգային ինքնավարութեան, հայկական նահանգների առանձնայատուկ իրաւունքների մասին, զրգոելով Թիւրք ժողովրդի ազգային պատուասիրութիւնը: Թէ ինչ թոյն էր ներկայացնում ջովինիզմը՝ դրան ապացոյց մի բնորոշ դէպք, որ առաջ ենք բերում ակա-նատեսի խօսքերով: Թող կարդա և խորհի ինքը ընթերցողը: Դէպքը տեղի է ունեցել Կարինում 1879 թուին: *)

«Թատերական ընկերութիւնը քաջալերուած պատրիարքի թելադրութիւններէն՝ եռանդուն շարունակեց իր գործը և հաւանօրէն պիտի յարատեւէր բաւական երկար տոնն, եթէ ցաւալի միջադէպ մը պատճառ չըլլար բոլորովին խափանուելուն: Ըսինք արդէն թէ այդ ներկայացումները մեծ մասով նախնի հայկազանց քաջագործութիւնները երևան բերող տրամ-ները էին... Ազգ. վերջին ներկայացումն էր «Գայլ վահան»:

«Այս կարգի ներկայացումները մեծ զրգոտում առաջ բե-

*) Տես «Հայրենիք» № 27 (365) պ. նշկեանի գրուածքը:

րած էին պարսիկներուն մէջ. որոնք սկսած էին խեթիւ նայիլ հայերուն. այդ պատճառով աննշան վէճ մը պարսիկի մը հայ տղայի մը միջև առիթ տուաւ ծանր խռովութեան:

«Հայ տղայ մը պարսիկ հացագործէ մը հաց առած միջոցին՝ առարկութիւն կը ըլլայ տրուած դրամին նկատմամբ. տղան կը պնդէ որ դրամն ընդունի, պարսիկը կը մերժէ. վէճը կը մեծանայ, բանակուիւ ծեծի կը փոխուի, ծեծը ժողովրդական ընդհարումի մը: Ամբողջ հայ երիտասարդութիւնը ոտքի կը ելլէ, գէնքերով ու բիրերով զինուած, կը դիմէ պարսիկներու կենդրոնավայրը, բայց կուսակալը արագ շարժելով՝ զօրք հասուցած ու շրջապատած էր նոյն հրապարակը, թոյլ չը տալով որ հայերը յարձակում գործեն: Անով հանդերձ բաւական արիւնահեղ կռիւ մը տեղի կը ունենայ և երկու կողմէ շատ մը վիրաւորներ կ'ինան. անձի կորուստ չըլլար թիւրք զինուորի մը սպանումէն զատ, որ դիպուածով կը զարնուի հայու մը գնդակէն: Կառարարութիւնը մէջտեղ չհանեց այդ սպանութիւնը, նորանոր գրգռումներ առաջ չբերելու համար:

«Ազգային զգացումներու առաջին պոռթկումն էր աս, որ տեղի կ'ունենար և կարելի է ըսել որ արիւնի առաջին մը՝ կըրտութիւնն էր որ կը ստանար Կարնոյ երիտասարդութիւնը: Այդ կռիւին ժամրամասնութիւնները պարունակող նամակները կորուած են. միայն այդ առթիւ կատարուած բանակցութիւններու հանգամանքը ճշդով նամակի մը օրինակը կը դնեմ հոս, որմէ կարելի է ենթադրել թէ այն ատենները Կարնոյ Ազգ. Վարչութիւնը կ'արձեւ թէ իբրեւ ինքնուրոյն կառավարութիւն մը կը գործէր: Ահա նամակին օրինակը:

1879 յուլիս 14, Կարին

«Ս'րեյի բարեկամ:

«Անցեալ շաբթու խրկեցի խիստ աճապարանքով գրուած քաղաքիս մէջ տեղի ունեցած մի դէպք որ բոլորովին ճշմարտութիւն էր. մնացորդն յաջորդիւ ըսած էի. ահա մի քանի ծանօթութիւն եւս:

«Շոյն օրը (յուլիս 7) երեկոյեան ժամը 11 կը զարնէր. ամբոխն ալ հետզհետէ ցրուելու վրայ էր. անգ. վսեմ. հիւպատոսը անձամբ եկաւ առաջնորդարան գործին ճշդրտութիւնը հասկնալու. Նորին Վսեմութիւնը առ հայ ժողովուրդըն ցոյց տուած համակրութիւնը վերջին աստիճան գնահատութեան արժանի է:

«Յաջորդ առաւօտ պարսից Քէրփէրտազհանէն (հիւպատոսարանէն)

մի *փռօթէսթօ* (բողոք) եկաւ հայոց առաջնորդարանը, որմէ մէկ մէկ օրինակ թէ կառավարութեան եւ թէ եւրոպական հիւպատոսներու խորհուած ըլլալը կը ծանուցանէր: Քէրփէրտաղիւսնէն իբրեւ թէ հայերէն վախճալով նորէն այդպիսի բան մը պատահած ատեն հայոց ղլխաւորները պատասխանատու բռնել կը ուզէր, որուն անմիջապէս պատասխանեցինք եւ օրինակն ալ կառավարութեան ու եւրոպական հիւպատոսներուն դրկեցինք:

Հնոյն օրը ռուսական վսեմ. հիւպատոսն ալ վաճառ նորրնտիւր հիւպատոսն վսեմ. նամսարականի հետ միասին առաջնորդարան գալով իրանց ցաւակցութիւնն եւ համակրութիւնն յայտնել հաճեցան:

Երկրորդ օրը քաղաքիս եւրոպական բոլոր հիւպատոսներէն եւ 'Իռլէն մեր *փռօթէսթի* պատասխանները եկան, որոնք ըստ արգարութեան իրանց անկեղծ համակրութիւնը կը յայտնէին մեզ նկատմամբ. իրաւամբ այս ամէնը շնորհակալութեան արժանի է:

Բարձր կուսական եւս ամէն կարգի հսկողութիւն ձեռք առած լինելով այժմ ամէն կողմ հանդարտութիւն եւ լուծութիւն կը տիրէ:

Բայց ցաւալի մի երեւոյթ հայ ժողովրդեան վրայ կը ծանրանայ, այնպէս որ բոլոր աշխոժ սրտերն կը բեկանէ. այն է տաճիկ ժողովրդին թշնամական եւ սպառնալից ականարկութիւններն ու վարմունքը հայերուս դէմ, որով հաւատալ կուտան ամեն ողջամիտ մտքերու թէ կրօնական մոլեգնութիւնը մինչեւ վերջ անհնար պիտի ընէ ունէ բարեկարգութիւն Հայաստանի մէջ...
Մնամ եւն.....»

Բացատրութիւնները աւելորդ են. շովինիզմը մի կողմից հային դարձնում էր յարձակուող, իսկ միւս կողմից կոյր և միակողմանի հասկանալու համար իր հարեան տաճիկ և պարսկի զգացմունքները. հայը կարող էր լինել շովինիստ և զարմանում էր որ իր տհաս, գրգռող քայլերը զարթեցնում էին դէպի ինքը հարեանի ատելութիւնը: Այդ չը հասկացան յետոյ ոչ Արմենականները, ոչ Հնչակեանները և ոչ Դաշնակցականները... Բայց առաջ չը վազենք:

1878—1880 թուականներին կազմուեցան բազմաթիւ ընկերութիւններ. Դպրոցասիրաց-Արեւելեան, Կիլիկեան, Հայունեաց Ազգանուէր, Արարատեան և այլն: Կովկասի ազգասէր ինտելեկտիւսն իր ազգի բախտաւոր ապագան կապում էր «ինքնավար Հայաստանի» հետ, որ 61-րդ յօդուածով իբր իրականաւոր էր Թիւրքիայում: Իր ամբողջ մտածողութիւնը, եւանդը այդ ազգասէր ինտելեկտիւսիան կենտրոնացրեց Թիւրքաց Հայաստանի վրայ: Դրամ էին ժողովում օգնելու համար Թիւրքիայի հայերի «ինքնավարութեան» իրագործման ամեն տեսակ ջանքերին: Մ. Փորթուգալեան բաւական խոշոր գումարներ ստացաւ Գր.

Արծրունու շնորհիւ, Վանում վարժապետանոց բաժնալուհամար: Եւ այդ բոլոր դպրոցներում, (ինչպէս և Թատրօնական բեմից և Թերթերից) գրգռող շովինիստական երգեր և ռազմական վարժութիւններ էին կատարուում: Հայը ամեն մի առիթով հասկացնել էր տալիս թէ ինքը մի առանձին քաղաքական մարմին է Թիւրքիայում և մտադիր է զէնքի ոյժով իրականացնել իր ազգային ինքնավար գոյութեան իրաւունքը: Իր յոյսերը դրած Եւրոպայի վրայ մի բուն հայ ղօնկիստներ կուէին յայտարարում տասնապատիկ թուով աւելի մի տարրի և անհաշիւ գերազանց ոյժ ներկայացնող մի ղինուորական պետութեան: Հետաքրքիր է թէ ինչպէս էր ժողովրդի ղինումը կատարուում այդ ժամանակներում և ինչպէս դարձ զէպի հայրենիք քարոզում: Նոյն Նշկեանը գրում է հետեւեալը *):

«Հայրիկը, իր ըսածին համաձայն կը յորդորէր պանդուխտ հայերը Հայաստան վերադառնալ. սկսած էր այդ շարժումը և ամեն շարժում տասնեակներով կը մեկնէին զէպի հայրենիք: Պատմութեանս ընթացքին մէջ, ինչպէս որ ըսինք, հայ պանդուխտը առանց զէնքի չէր երթար այլ ևս, այժմ շատեր սկըսած էին մէկէ աւելի զէնքեր տանիլ իրը նուէր եղբայրներուն, ազգականներուն և բարեկամներուն: Կառավարութիւնը սկսաւ ուշադրութիւն դարձնել և արգելքներ յարուցանել: Բայց մտիկ ընող չկար, զէնքերը փոխադրելու միջոցներ կը գտնային: Հաստատանի բարեկարգութեան հաւաստումները աւելի կը քաջալիւնէին պանդուխտներու վերադարձը, բնիկ պոլսեցիներ իսկ այդ փափաքը կը յայտնէին և ուղևորութեան պատրաստութիւններ տեսնելու պէս բաներ մը կընէին:

«Բայց Հայրիկը տակաւին Պոլիս էր. դարունն եկաւ, ամառն անցաւ ու Հայրիկը տեղէն չէր շարժած: Սօսակցութեան մէջ օր մը հարցուցի թէ «Հայրիկ անչափ կ'աճապարէիք Հայաստան դառնալ և Վարադայ Թան ապուրը վայելել, ինչ պատահեցաւ որ մինչև հիմայ մնացիք ու այս ձմեռն ալ կ'երևի թէ հոս պիտի անցընէք, չըլլայ թէ Հայաստանի բարեկարգութեան վրայ մեծ յոյս մը չունիք ու չէք փափաքիր երթալ»:

«Տղայ, այդպէս խօսքեր մ'ըսեր Հայրիկին՝ պատասխանեց. դու չե՞ս գիտեր որ ես բարեկարգութիւններէն յոյս կըտրեցի այն ատեն, երբ Պէրլինէն վերադարձայ: Եւրոպա երթալով եթէ ուրիշ օգուտ մը չունեցանք, գէթ անգլիական սա առածին ամբողջ ճշմարտութիւնը խոր կերպով ըմբռնեցինք, դու բեզ օգնէ՛ որ Աստուած էլ օգնէ՛. և իրապէս բարեկարգութեան

*) Ibid.

վրայ յոյս չունենալուս համար է որ կերթամ քարոզելու թէ հայեր դուք ձեզ օգնեցէք որ Աստուած ալ օգնէ: Ես հաստատ միտքս դրած էի գարնան սկիզբը ճամբայ ելլալ, բայց տեսայ թէ կարեւոր է որ քիչ մը ուշ մնամ ու պանդուխտներէն որչափ կարելի է մեծ թուով ազատեմ Պոլսի մեղկացուցիչ մթնոլորտէն և աղտոտ խաներէն. բաւական յաջողուեցայ ու ես ալ կը մեկնիմ քիչ ատենէն»:

«Եւ իրօք 1879 սեպտ. 26-ին Հայրիկ կը մեկնէր Պոլսէն Վան, անձայն անշուշտ, բաւական մեծ թուով Վանեցի և Մուշեցի հայեր իր հետ տանելով: Մինչև շոգենաւ ողջերթ մաղթելու գացող սակաւաթիւ անձերու մէջ կը գտնուէի ես ալ: Որքան բաժակներ պարպեցինք Հայրիկի կենաց և բարօրութեան համար: Հայրիկը շատ յուզուած էր՝ ինչպէս նաև ամէնքըս ալ ու կարող չէր բան մը խօսիլ, միայն կը կրկնէր Հայաստանը բարեկարգելու գլխաւոր և առաջին քայլը ատ պէտք է ըլլայ»: Խոստացանք կատարել Հայրիկին պատուէրը ու բաժնուեցանք արտասուալի աչքերով...

«Հայրիկին մեկնելէն ետք քիչ մը ատեն ևս շարունակեց տակաւին պանդուխտներու Հայաստան վերադարձի հոսանքը, և եթէ աւելի երկար ժամանակ տւէր այն գեղեցիկ երազներն ու յոյսերը, որոնցմով տոգորուած էր հայութիւնը, Պոլսեցիներէն իսկ անագին թուով գաղթականութիւն մը պիտի երթար Հայաստան: Անոնցմէ շատեր իրենց առևտրական գործերը վերջացնել և Հայաստանի մէջ նորանոր գործեր հաստատելու միջոցներուն վրայ կը խորհէին: Հարուստ ազգայիններէն մաս մը Վանայ լճին վրայ շոգենաւներ դնելու ծրագրեր կը յորինէր և կառավարութիւնէն արտօնութիւն ստանալու կը հետաժտէր: Ներսէս պատրիարքն իսկ յաճախակի յորդորներ կը կարդար եկեղեցու բեմէն ու կը քաջալերէր այդ շարժումները: Բայց մեր ժողովուրդը որ այս կարգի պարագաներու մէջ մանաւանդ հազար կը խորհի ու ապա կը գործէ, համբերութեամբ կռպատէր բարեկարգութեան նշան մը տեսնել, որպէսզի վստահ կերպով ճամբայ ելլար: Պոլսի հաճոյքի կեանքը թողուլ և երթալ գաւառացիներու անսովոր ու անհրապոյր կեանքին ենթարկուիլ՝ դիւրին գործ չէր: Այսպէս թէ այնպէս, ձմեռը հասած էր արդէն ու այդ բոլոր խորհուրդները լոկ խորհուրդ կը մնային, սպասելով գարնան օրերուն կամ բարեկարգութեան նշանին»:

Ուշագրաւ են մանաւանդ հետևեալ խօսքերը.

«Բայց մեր ժողովուրդ որ այս կարգի պարագաներու մէջ մանաւանդ հազար կը խորհէ ու Խալա կը դործէ, համբերութեամբ կը սպասէր

քարեկարգութեան նշան մը տեսնել, որպէս զի փստա՜ն կերպով ճամբայ ել-
լար»:

Բայց ժողովրդի և բուրժուազիայի այդ առողջա մտութիւնը
ձգտում էին խեղաթիւրել զանազան թերուս և խակմիտ «ազ-
գասէր» ինտելիգենտներ և Բաֆֆիական վէպերով և յեղափոխա-
կան—ազգային բոմանտիզմով տխմարացած «հերոսներ»...

Անկախ

(Կը շարունակուի)

ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) Ա. Գալստեանցի, Կիրակնօրեայ՝ Դպրոցներ, Բագու, 1906
թ., գ. 50 կ.
- 2) Կ. Ենիցկի, Սովորութիւնները նրանց նշանակութիւնը, և
կրթութիւնը, Թարգմ. Մ. Աղ. և Ստ. Լ., Թիֆլիս, 1906 թ.,
գ. 15 կ. «Հասկերի» մանկ. գրադ.
- 3) Լ. Մանուէլեան Վերածնունդը, դրամա 3 գործող., Թիֆ-
լիս, 1906, գինն է 35 կ.
- 4) Զ. Մորիէր, Հաջի Բաբայի արկածները Անգլիայում, Թիֆ.
1906, գ. 1 ր. 50 կ.
- 5) Դ. Կլէրաշվիլի, Միսականների մէջ, Թարգմ. Ղ. Կ., Թիֆլ.,
1906, գ. 10 կ.
- 6) Տարախչեանց Մանկական երգարան, հայոց ծխ. դպրոցնե-
րի ստորին բաժանմունքների համար. Ալէքսանդր., 1906,
գ. 20 կ.
- 7) Ն. Ծիթողեանի «Վերածնութեան մեղեդիներ», Թարգմ.
և ինքն. բանաստեղծ է ժողովածու, Ալէքս., 1906 թ.,
գ. 30 կ.
- 8) Ա. Ջանեան, Անհատականութիւն, Բագու 1906 թ., գինն
է 10 կոպ.
- 9) Երբէք և Բոմանս է. Ա. Բաղդասարեանի Համերգ, քառա-
ձայն խառը խմբի համար: «Нѣмая Пѣсня».
- 10) Լ. Բաբայեան, դասադիրք աշխարհագրութեան, քա-
քաքական մաս, Տփլիս, 1907 թ., գ. 65 կ.
- 11) Յ. Եսայեան հայ կտրիճներ, պատկեր հայ թրքական
կեանքից, Թիֆ. 1906, գ. 71.
- 12) Մ. Տէր Դանիելեան, երկու պօէմա, Բագու, 1906,
գ. 15 կ.